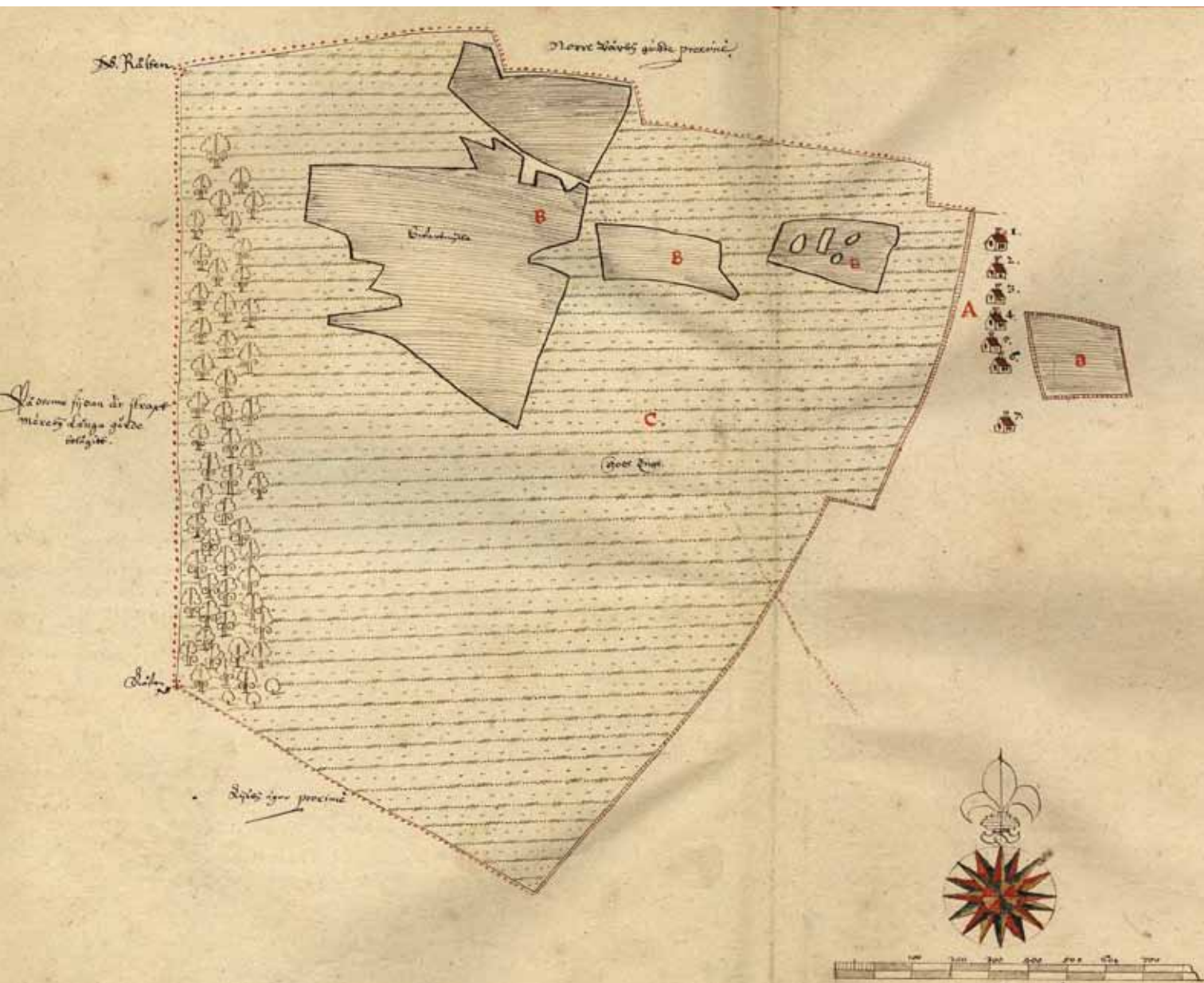


Mörbylånga socken



Länsstyrelsen
Kalmar län

Mörbylånga socken

Utgiven av:	Länsstyrelsen Kalmar län
Ansvarig avdelning:	Tillväxt och miljö
Författare:	Ann Moreau, Pär Folkesson
Omslagsbild:	Södra Bårby år 1641. Ur jordebok upprättad av Lantmäteriet
Karttillstånd:	Lantmäteriet, medgivande M2000/6165
Foto:	Pär Folkesson
Kartor:	Ann Moreau, Pär Folkesson
Illustrationer:	Elvira Laneborg
Utformning:	Carina Nanker
Tryckt hos:	Danagårdh LITHO, 2014
Upplaga:	500 st

Innehåll

Innehåll	3
Landskap att värna om	5
Senmedeltida gården	5
Bete på Stora alvaret	6
Södra Ölands odlingslandskap	7
Öländska gården	8
Byar och gården före 1300-talet	8
Byar och gården under sen medeltid	9
Enskifte och laga skifte	13
Gärdesgränser i Mörbylånga socken	13
Gärdenas yta och stenmurar	16
Bete på Stora alvaret	25
Stora alvaret	25
Herdekulturen	25
Djurgårdsinrättningen	26
Utmarksdelningen	26
Alvarmarkerna	26
Statlig ersättning för alvarbete	28
Alvarbete i Mörbylånga socken	30
Bengtstorp	30
Bårby	30
Kartor	34
Litteratur	34



Landskap att värna om

Senmedeltida gården

Att anlägga radbyar i laga läge och att skapa nya noga uträknade gården var ett sätt för storgodsägarna, främst kyrkan, att hålla reda på sina gårdar i byarna och räkna ut avkastningen från dessa. Projektets syfte har varit att se hur många av de stenmurar som omgärdade dessa ”nya” gården som finns kvar i landskapet idag i Mörbylånga socken.

I Mörbylånga socken återstår bara 18 % av de medeltida murarna. Det finns flera förklaringar till att man tagit bort så långa sträckor med stenmurar. Längs landsvägarna har mursträckningar försvunnit vid vägbyggen. Stenmurarna var även ett hinder vintertid vid snödrev.

I mitten av 1800-talet introducerades plogen på Öland vilket sammanföll med att enskiftet och laga skiftet var genomfört i de flesta byarna. Dessa två faktorer tillsammans med den stora folkökningen, hade säkert betydelse för att man utökade odlingen där det gick.

Efter andra världskriget satsade staten på att rationalisera det svenska jordbruket. Bland annat gavs lånegarantier till de lantbrukare som ville ta bort odlingshinder, däribland stenmurar, vilket skulle förbättra åkrarnas arrondering. Dessa rationaliseringsstöd fanns kvar en bit in på 1980-talet. I bygder där man främst var inriktad på odling, som exempelvis i Mörbylångadalen, kom ett stort antal lantbrukare att utnyttja statens lånegaranti.



Mittmuren mellan Ebbelunda i Stenåsa socken och Bårby. Stenmuren har förstärkts med el-tråd på Bårbys sida till höger i bild.

Bete på Stora alvaret

På Stora alvaret liksom i övriga utmarker på Öland, var det länge fritt att låta djuren beta. Detta fortsatte även efter att utmarkerna hade delats upp i början av 1800-talet. Inte förrän i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet började man hägna på Stora alvaret. Under senare delen av 1900-talet minskade betesdjuren på Stora alvaret och inte förrän i mitten av 1990-talet återupptogs betet igen i en större omfattning. Anledningen till det ökande intresset för att hålla djur på Stora alvaret var främst den statliga ersättning, landskapsvårdsersättning och miljöersättning, som kom lantbrukarna till del.

Idag är det två lantbrukare som söker miljöersättning fördelade på fyra områden av Mörbylånga sockens del av Stora alvaret. Den sammanlagda sökta arealen uppgår till drygt 1 500 hektar.

I Bengtstorp betas den norra delen av alvarskiftet tillsammans med Mysinge i Resmo socken. Bengtstorps södra del betas tillsammans med ett skifte till Bårby. Bårby är delat i tre skiften; norra, södra och västra. Det norra skiftet har fyra markägare varav en är djurhållare och söker miljöersättning. Även det södra skiftet har fyra markägare varav en är djurhållare och söker miljöersättning. Djurhållaren betalar en viss procent av miljöersättningen till de övriga markägarna. Det västra skiftet betas av 50 inlånade hästar, en markägare söker miljöersättning.

Förr var det vanligt att markägaren fick 20 % av miljöersättningen i arrende av djurhållaren när inget annat arrende utgick. Ofta finns det vatten ute i markerna för djuren att dricka men man behöver även köra ut vatten eller ordna med vattning vid gården.

Alla markägare/djurhållare är eniga om att en förutsättning för att djuren ska fortsätta att beta på Stora alvaret är att miljöersättningarna eller motsvarande finns kvar. Tillväxten är alldeles för dålig i dessa magra marker för att man ska kunna hålla djur här utan någon kompensation. De vidsträckta alvarskiftena gör också att stängsling och tillsyn av djuren blir mycket kostnadskrävande.



På de delar av Stora alvaret där jordlagret är lite tjockare trivs enbuskar och gräset är frodigt.

Södra Ölands odlingslandskap

Sedan år 2000 är odlingslandskapet på södra Öland uppfört på UNESCO:s världsarvslista. Det öländska världsarvet är ett kulturarv inom kategorin levande kulturlandskap där lantbruket är en förutsättning för att det unika odlingslandskapet ska kunna bevaras och fortleva.

I äldre tider gjordes en indelning i inägojord och utmark. Inägorna bestod av åkern och ängen. Utmarkerna – alvaren och sjömarkerna – användes som betesmarker. I samband med jordbrukets omvandling under 1800-talet upphörde denna indelning av markerna på fastlandet och på andra ställen i Europa. Utmarken övergavs som en del av jordbruket och blev skogsmark. På Öland gav naturförutsättningarna inte denna möjlighet varför man bevarade den gamla indelningen. Idag odlar ölänningarna den jord som odlats sedan många generationer tillbaka och låter beta de marker som har betats i tusentals år. Detta är unikt och anledningen till världsarvsutnämningen.

För att fördjupa kunskapen om odlingslandskapet på södra Öland genomförde Länsstyrelsen under år 2011 en inventering av medeltida gärdesmurar och betet på Stora alvaret i socknarna Kastlösa, Stenåsa och Ventlinge. Under år 2012 har motsvarande inventering gjorts i socknarna Resmo, Mörbylånga, Sandby, Segerstad och Ås. För övriga socknar inom världsarvsområdet; Vickleby, Smedby, Södra Möckleby, Gårdby, Hulterstad och Gräsgård, kommer motsvarande inventeringar att genomföras.

Den första delen av projektet berör de medeltida stenmurarna i Mörbylånga socken, det vill säga de murar som delade inägojorden och utmarkerna. Genom att studera de äldsta kartorna över de öländska byarna, rita in gränserna på dagens kartor och inventera dessa i fält, har det varit möjligt att redogöra för hur många av dessa stenmurar som återstår. De inledande avsnitten som beskriver det öländska samhället och bebyggelsen på Öland fram till senmedeltiden, bygger i stora delar på Jan-Henrik Fallgrens avhandling *Kontinuitet och förändring; bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e.Kr.*

Den andra delen av projektet har delvis utrett hur lantbrukarna i Mörbylånga socken organiserar betet på Stora alvaret. Undersökningen har gjorts genom kartstudier samt telefonintervjuer med lantbrukare. Frågor som har ställts är till exempel: Hur fördelar markägare och djurhållare miljöersättningen? Hur hanterar man samfälligheter? Vem ansvarar för hägnaderna? Hur många djur och vilket djurslag betar?

Denna rapport redovisar resultaten från Mörbylånga socken. De inledande avsnitten är desamma i alla sockenrapporterna.

Öländska gården

Byar och gården före 1300-talet

Den naturgeografiska miljön är grunden för att förstå de förutsättningar som stått människan till buds. På södra Öland är de naturliga förutsättningarna för jordbruk mycket tydliga. Den västra landborgen har på sin västra sida en 3 km bred kustslätt, Mörbylångadalen, där Ölands bördigaste åkerjord finns. Här har byarna utvecklat ett omfattande åkerlandskap där en lerhaltig morän utgör den främsta odlingsjorden. Bebyggelsen har lokaliserats till släntläge i landborgsbranten.

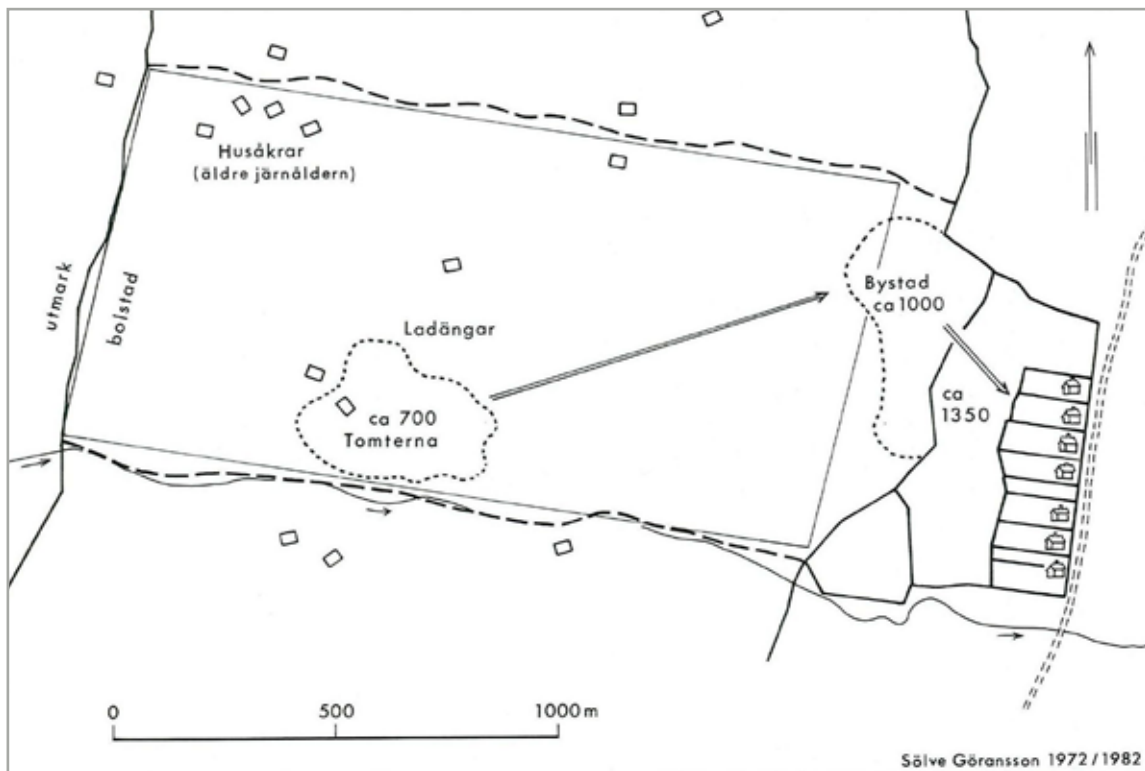
Byarna på sydöstra sidan har Stora alvaret i väster och sjömarkerna på den andra sidan utmed Östersjön. I området däremellan finns odlingsjorden. Här ligger bebyggelsen i torra lägen på strandvallarna.

Redan under järnåldern låg byarna tätt. Från romersk järnålder (200 e.Kr.) och framåt finns ett stort antal husgrunder och rester efter stenmurar. Hägnaderna skilde inägorna med åker och äng från betesmarkerna. Inom inägojorden utgjorde ängen den större delen. Åkrarna var små och gödslades regelbundet. Utifrån det stora antalet stenmurar som förekommer finns det anledning att tro att man bedrivit en typ av specialiserad boskapsskötsel, där fårfallor, kalv- och kohagar skilts från det magrare betet för ungdjuren.

Flera gravar från vikingatiden har grävts ut. Fynden från dessa gravar visar att det fanns stora sociala skillnader i järnålderns och den tidiga medeltidens samhälle. Däremot kan man inte utifrån gravfynd spåra någon öländsk aristokrati under senmedeltiden. Detta tyder på att den öländska överklassen någon gång under äldre medeltid helt mist sin ställning eller blivit uttraderad. Detta skulle kunna ha skett i samband med det våldsamma förlopp då Öland inlemmades i det svenska riket.



Fram till 1350-talet omgärdades de enskilt hägnade åkrarna och ängarna av stenmurar.
Illustration: Elvira Laneborg



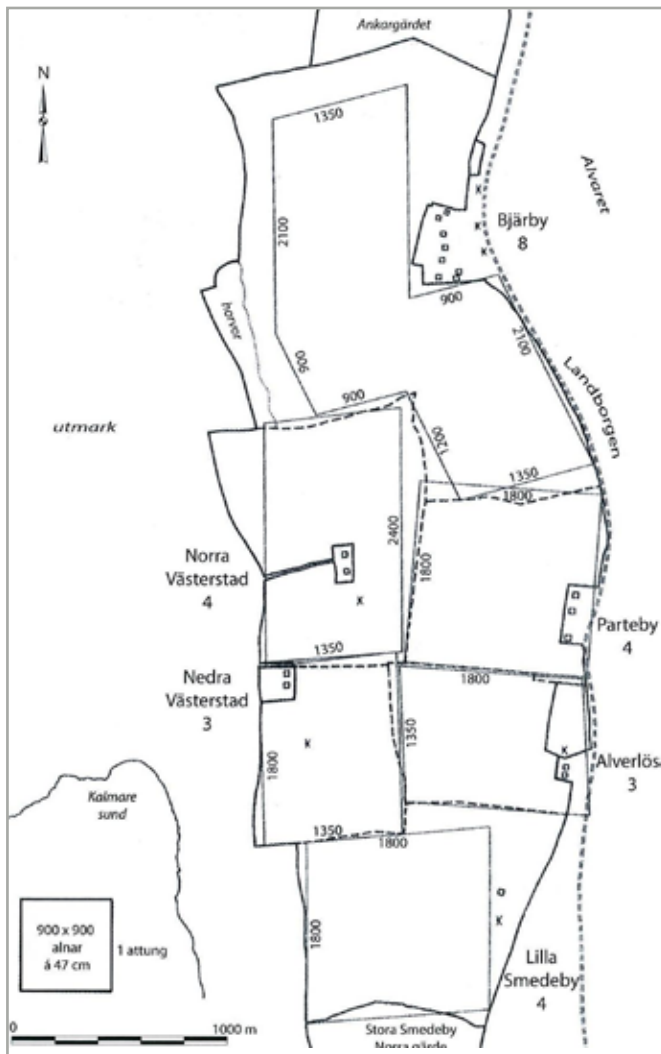
Den öländska bebyggelsen har flyttat flera gånger under förhistorisk tid. Skissen visar fyra lägen; husåkrarna, tomterna och bystaden samt den medeltida byn. Karta: Göransson, 1984

Byar och gården under sen medeltid

Det finns flera förhållanden som tyder på att Öland införlivades i det svenska riket under tvång. Ön var under hela medeltiden och även senare, av stort intresse för makter på det svenska fastlandet. Omkring 40 % av gårdarna ägdes vid medeltidens slut av personer och institutioner utanför Öland: kronan, biskopsstolen i Linköping, klostren, riksaristokratin och det småländska frälset.

De stora förändringarna av Ölands bebyggelse skedde under mitten av 1200-talet och i början av 1300-talet. De vikingatida och tidigmedeltida

byarna organiserades då till en gemensamt utstakad radbytomt. Av Ölands drygt 300 byar blev cirka 200 reglerade till radbyar, vilka med få undantag ännu finns kvar idag. Byarna lades ofta i en hög och torr terräng där det tidigare kan ha legat enstaka gårdar eller gravfält. Även inägojorden omorganiserades helt efter nya geometriska metoder. Alla gårdarna i byn fick nu ett enda stort gärde med åkrar och äng. I och med detta fick byns odlingsbara jord sin maximala utbredning. Den mark som återstod var alvarmarker och sjömarker. Bakom denna våldsamma nyordning stod inte ölännarna själva utan storgodsägarna från fastlandet med kyrkan i spetsen.



Geometriskt utlagda gården till några av byarna i Kastlösa och Smedby socknar. Notera att alnen var 47 cm lång.
Karta: Göransson, 1971/Fallgren, 2006.

Gärde

Gärde är ett annat ord för inäga eller inägojord.

Gärdet var det område inom byn som bestod av åker och äng. För att skydda den växande grödan mot betande djur hägnades gärdet in. Om två byar hade gården som gränsade till varandra behövdes inget hägn mellan byarna.

Jordnatur

Begreppet jordnatur angav vem som ägde gården och om man betalade skatt eller arrende. Huvudgrupperna var: **skattegård, kronogård och frälsegård.**

Skattegården var den gård för vilken bonden betalade skatt. Redan under tidig medeltid lade kronan skatt på den jord bönderna odlade upp.

Kronogården ägdes av kronan. Den som brukade en sådan gård betalade arrende till kronan.

Den medeltida betydelsen av ordet frälse var att vara skattebefriad, det vill säga frälst från skatt. Frälsets jord-egendomar kallades **frälsegårdar**. Det världsliga frälset utgjordes av stormän och förmögna bönder som av kungen befriades från skatt om de var beredda att ställa upp i hans tjänst med man och häst i full rustning.

Med kristnandet uppkom även det andliga frälset. **Kyrkojord** kallades förr kyrkornas jordbruksfastigheter. Även klostren och biskoparna ägde gårdar.

Mantal

Mantal var ett mått på gårdens bärkraft. En gård som hade mantalet ett skulle kunna försörja en bonde och hans familj och dessutom betala skatt.

Mantalet existerar fortfarande som delningsgrund för jordbruksfastigheter.

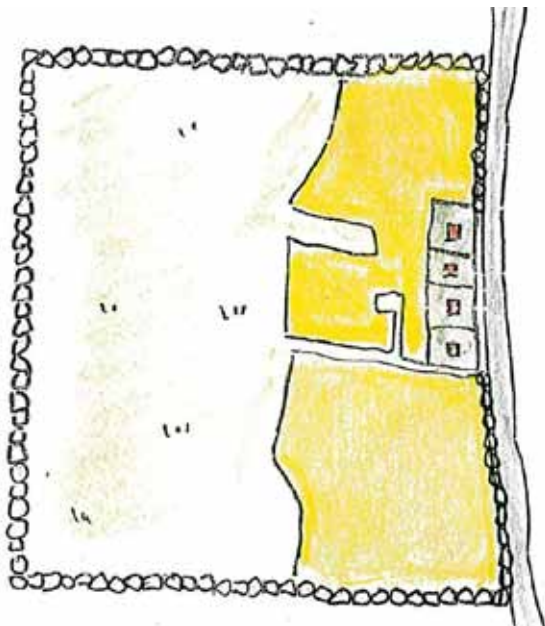
Socken

Ordet socken betecknade ursprungligen en församling i Svenska kyrkan (kyrksocken). På 1500-talet infördes sockenbegreppet även som enhet för fastighetsredovisningen (jordeboks-socken, senare jordregistersocken).

Kyrksocknen avskaffades som administrativ enhet vid kommunreformen år 1862.

Jordregistersocken fortsatte att användas fram till fastighetsdatareforms genomförande åren 1976 - 1995. Därefter förändras inte sockenindelningen.

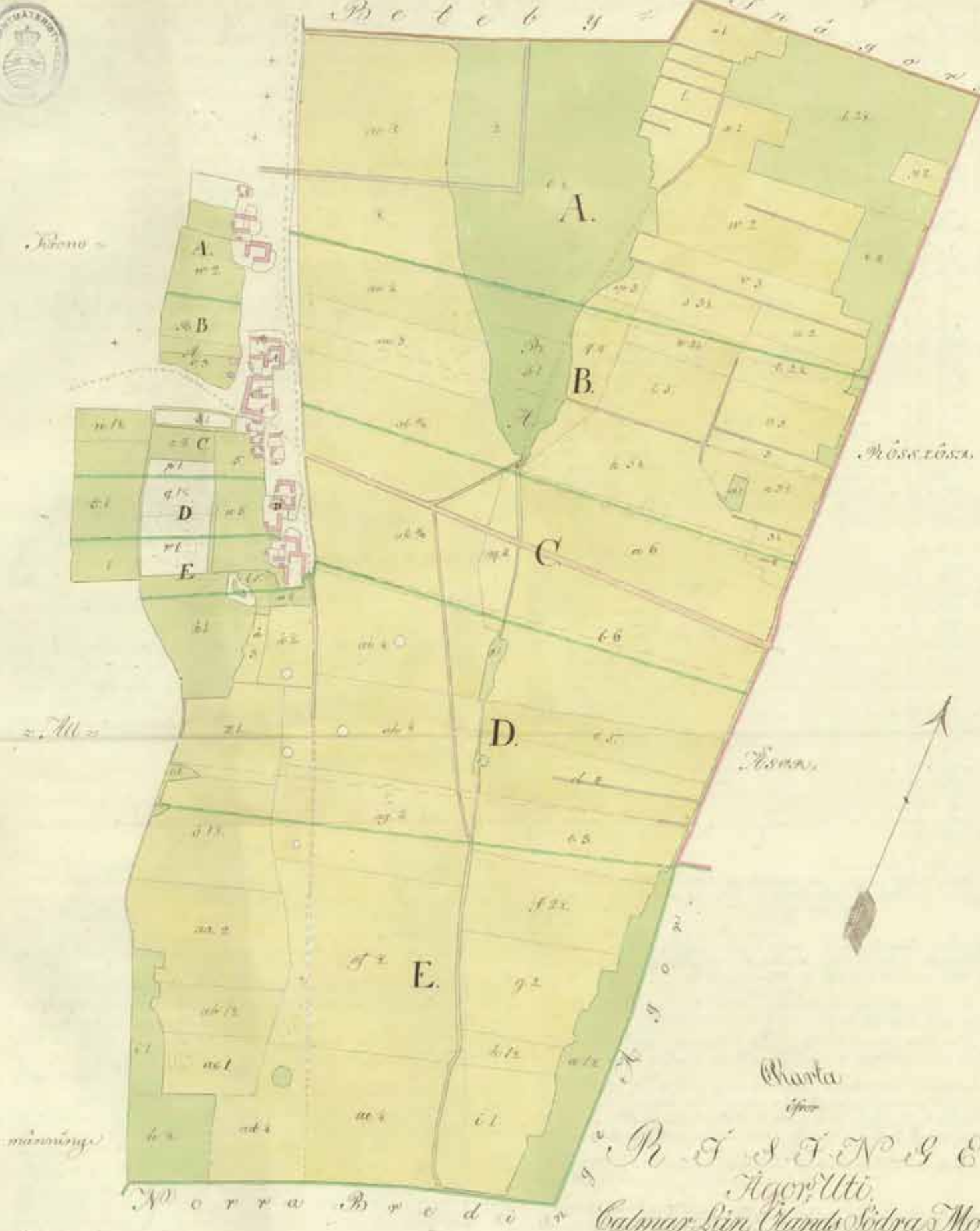
Trots att socknen inte längre är en aktiv administrativ enhet är socknen ett mycket levande begrepp.



Geometriskt utlagd by.
Illustration: Elvira Laneborg



Kartan visar socknarna och inägojorden (gårderna) inom världsarvsområdet.

[illegible]

R F S F N G E
Neger Uti.
Calmar Lin. Charads Södra Mot.
Aligatorum Härad i Mörbylänge Soehn.
Upprättad år 1846 af Commissionen Samfundet
Eskola

Enskifte och laga skifte

Enskifte och laga skifte var två stora jordreformer som berörde de öländska byarna under 1800-talets första hälft. Den stora förvandlingen var att all jord fördelades på byns olika gårdar. Bönderna blev inte längre beroende av varandra utan brukade jorden var för sig. Tanken med skiftet var att alla skulle få del i byns olika markslag. För de flesta byarna innebär olika markslag att varje gård fick en del av åkern och ängen i gårdet, liksom en del av alvarmarkerna och sjömarkerna. De murar som idag avgränsar åkerskiftena inom byarna är ett resultat av enskiftet och laga skiftet. Till skillnad från fastlandet, berördes inte bebyggelsen i de öländska byarna, utan gårdarna fick ligga kvar på samma tomter som tidigare.

Byarna i Mörbylånga socken lät skifta sina marker under 1800-talets första hälft. Ofta skiftades inägorna först och därefter utmarkerna sedan utmarksdelningen vunnit laga kraft år 1819.

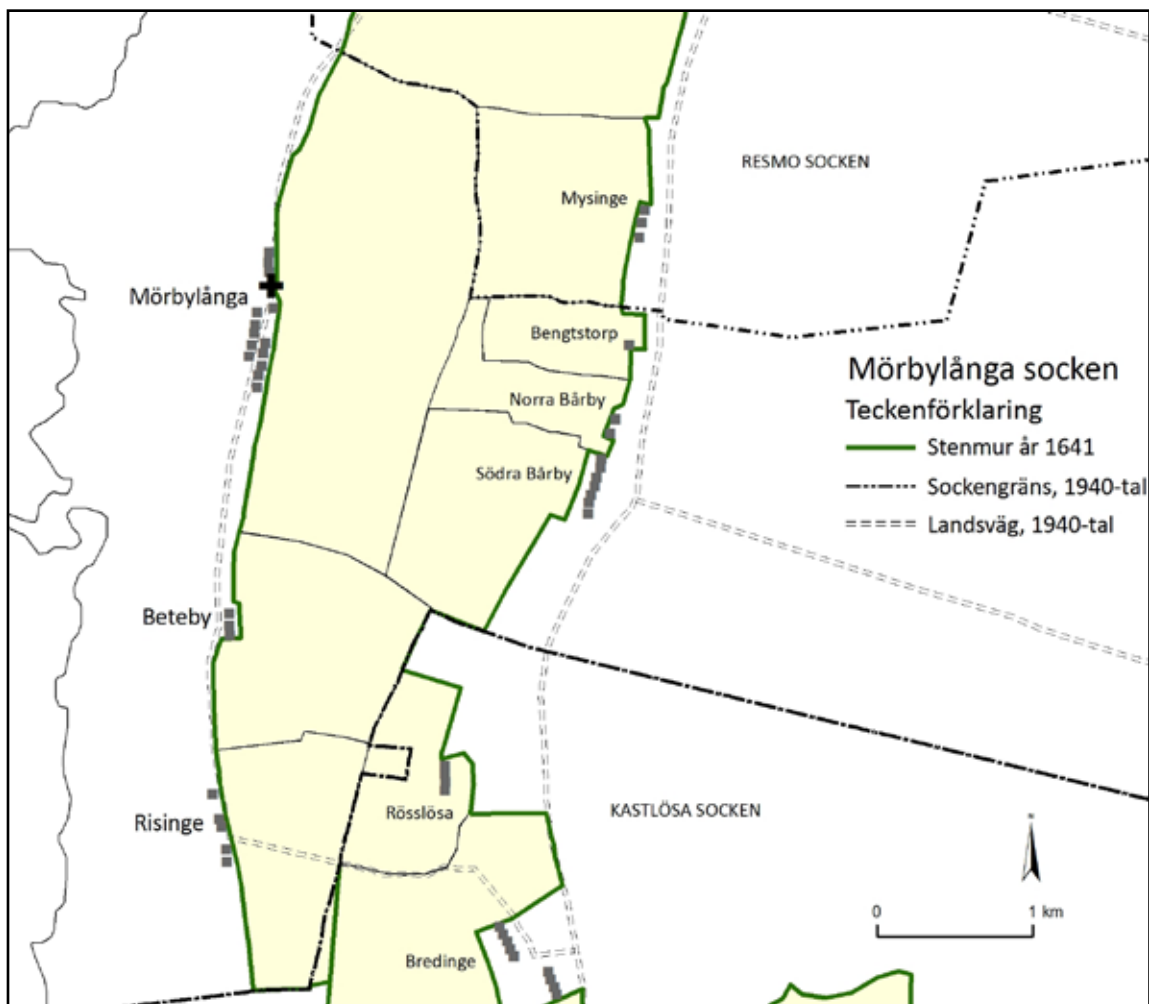
I samband med skiftena gjordes ofta även hemmansklyvningar. Hemmansklyvning innebar att en gård delades upp i en eller flera delar. Varje gård blev en självständig enhet. Hemmansklyvningen var en naturlig följd av att fadern dött och sönerna skulle dela på arvet. År 1494 förbjöds hemmansklyvning då staten befarade att en alltför liten gård inte kunde beskattas fullt ut. Från slutet av 1600-talet upprätthölls inte klyvningsförbudet av statsmakten helt men förbudet fanns kvar fram till slutet av 1800-talet.

Gärdesgränser i Mörbylånga socken

Mörbylånga socken omfattade under medeltiden den nuvarande socknen. Socken bestod av 6 byar med sammanlagt 38 gårdar. Mörbylånga var en av Ölands största byar med totalt 18 gårdar. Olika frälsefamiljer var de största jordägarna med ett innehav av totalt 20 gårdar i Mörbylånga socken. De sex gårdarna i Mörbylånga ägdes bland annat av de högtättade frälsefamiljerna Vasa, Sture, Bonde och Bielke. Det världsliga frälset ägde även gårdar i de andra byarna i socknen. Vadstena kloster i Östergötland ägde fem gårdar i Mörbylånga och Skänninge kloster, även det i Östergötland, ägde två gårdar i Risinge. Att klostren ägde gårdar berodde på att man fått dem i gåva av rika frälsefamiljer. I utbyte mot gårdarna skulle kyrkans representanter be för att givaren efter döden skulle få en kortare tid i skärselden. Till exempel skänkte Ramborg Magnusdotter sin morgongåva, en gård i Bårby, till Vadstena kloster år 1412.

Morgongåva

I äldre tider ärvde inte äkta makar varandra utan endast barnen ärvde sina föräldrar. Bland de rika frälsefamiljerna var det därför vanligt att mannen gav sin hustru en eller flera gårdar i gåva på morgonen efter bröllopsnatten. Dessa gårdar skulle trygga hustruns försörjning om hon blev änka.



Bylägen och gårdesmurar i Mörbylånga socken år 1641. Samtliga byar i Mörbylånga socken ingick i det stora gårdeslaget om drygt 30 byar som gick från Kastlösa i söder till Runsbäck i norr. Utmed den västra sidan var längden drygt 6 kilometer och längs den östra sidan mot alvaret var längden 3,6 kilometer. Det fanns inga murar mellan byarna inom gårdet.

Antalet gårdar fördelade på jordnatur under 1540-talet

By	Skattegård	Världsligt frälse	Andligt frälse		
			Kyrka	Skänninge kloster	Vadstena kloster
Mörbylånga	3	6	4	-	5
Bengtstorp	-	1	-	-	-
Bårby*)	1	7	2	-	-
Beteby	-	3	-	-	-
Risinge	-	4	-	2	-
Totalt	4	21	6	2	5

*) Uppgifterna avser både Norra och Södra Bårby. Källa: Det medeltida Sverige, 4:3

Som underlag för undersökningen har de kartor som lantmätaren Ambjörn Larsson Ruuth upprättade år 1641 för södra motet använts. Detta storskaliga kartverk är det äldsta kända över byarna på södra Öland. Kungliga lantmäteristyrelsen hade inrättats tretton år tidigare av Gustav II Adolf och det låg i den svenska stormaktens intresse att skaffa sig mer kunskap om riket. Förmodligen har byarna kartlagts i detta syfte. Varje by har karterats för sig med en tillhörande beskrivning som anger de enskilda gårdarnas jordnatur, storlek, antal tunnor utsäde, hur mycket hö ängen gav med mera. Lantmätaren har även ritat in vilka gränser som utgjordes av stenmurar vilket ger oss kunskap om vilka byar som låg i gemensamt gärdeslag. Dessa stenmurar redovisas på sockenkartan med grön linje. För flera byar finns horvor och hag i utmarkerna men dessa har inte tagits med i denna rapport. Sockengränsen och landsvägarnas sträckning byggs på 1940-talets ekonomiska karta.

Man kan anta att de gärdesgränser som fanns under 1640-talet har stor samstämmighet med de senmedeltida gränserna. Geometrin i kartorna är överlag relativt god, särskilt i närheten av bebyggelsen och åkrarna. Kartorna har rektifierats med ortofotokartan i färg från år 2011 som underlag. Även enskifteskartor och laga skifteskartor från 1800-talets första hälft samt den ekonomiska kartan från 1940-talet har använts som jämförelse med 1600-talskartorna.

Horva

Litet stenmursinhägnat område i utmarken som brukades för odling.

Hag

Litet stenmursinhägnat område i utmarken som brukades som äng eller för bete.

Vid fältinventeringen har gränserna delats in i två kategorier:

- befintlig stenmur i gärdesgräns
- annan fysisk markering, det vill säga gränsen går att uppfatta men utgörs av stensträng, väg, dike, et cetera.

Resultaten från fältarbetet har sedan digitaliserats och redovisas i kartorna över gärdeslagen. Byarna har markerats med en symbol för varje gård som anges på 1600-talets karta. Sträckorna utmed bytomterna har genomgående utmärkts som annan fysisk markering. Ofta består dessa gränser av sentida murar, staket eller häckar.

Samtliga byar i Mörbylånga socken ligger i gemensamt gärdeslag men för tydlighetens skull har socknen delats, Mörbylånga, Bengtstorp samt Norra och Södra Bårby redovisas på en karta medan Beteby och Risinge redovisas på en andra kartdel.

Teckenförklaring till kartorna

+	Kyrka
■	Gård
	Gärde
	Befintlig stenmur i gärdesgräns
	Annan fysisk markering
=====	Landsväg, 1940-tal
- - - - -	Sockengräns, 1940-tal

Teckenförklaringen gäller för samtliga kartbilder på kommande sidor.

Gärdenas yta och stenmurar

Mörbylånga, Bengtstorp och Bårby

Mörbylånga som var den största byn i socknen, hade ett gårde som var 335 hektar stort. Byn hade bara gärdesmur i den västra kanten mot de västra sjömarkerna. Gärdesmuren var 4 785 meter lång. Det mesta av muren har tagits bort och idag återstår bara 36 meter.

Bengtstorp var den minsta byn i Mörbylånga socken och hade ett gårde som var 43 hektar. Gärdesmur fanns bara i den östra sidan mot Stora

alvaret, en sträcka om 708 meter. Idag är gärdesmuren helt borta.

Bårby var under medeltiden en by och delades inte i en nordlig och sydlig del förrän på 1700-talet. Bårbys gårde var 166 hektar. Gränsen mot utmarken i öster var 2 529 meter varav 825 meter återstår idag. Även om långa mursträckningar har tagits bort är det fortfarande möjligt att uppfatta var gärdesmuren har gått.



Mörbylånga, Bengtstorp och Bårbys gården.





Mörbylånga. Idag kan man uppfatta gärdesgränsen i plogfåran. Utmarken är den lite högre belägna delen till höger i bild.



Bengtstorp. Gärdesmuren gick utmed vägens högra sida. Idag återstår inget av muren.



Norra Bårby. En del av gårdesmuren finns kvar i en trädridå. Gärdet till vänster i bild.

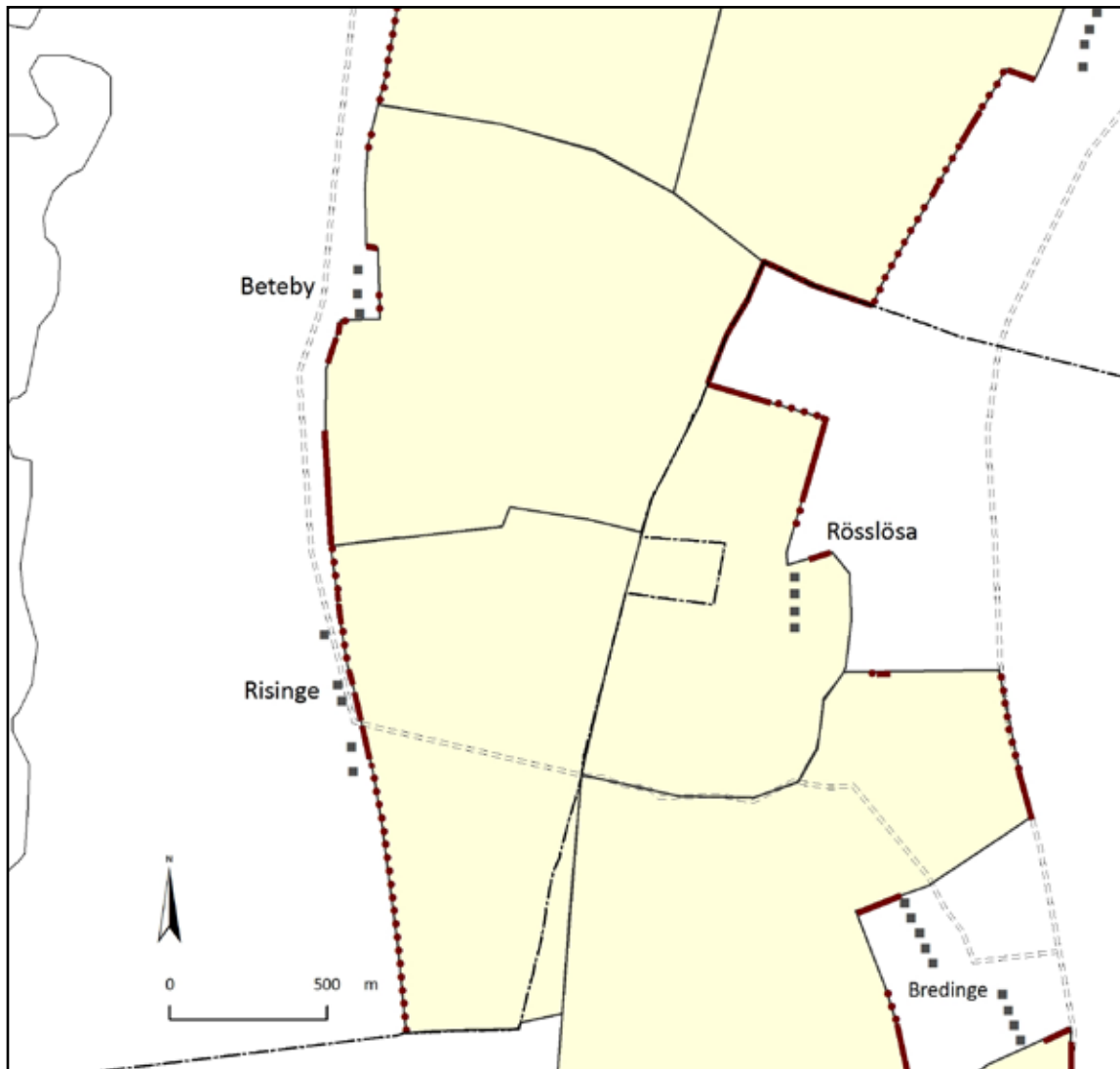


Södra Bårby. Enstaka kortare sträckor av gårdesmuren finns kvar längs hela den östra gårdesgränsen. Vägen på bilden går nedanför landborgsbranten mellan Södra Bårby och Rösslösa.

Beteby och Risinge

Beteby gränsar i norr mot Mörbylånga och Södra Bårby och i söder mot Risinge. Gärdet var 139 hektar. Utmed gärdets västra sida, som var 1 554 meter lång, återstår 525 meter av gärdesmuren. Längs Betebys gräns i öster, mot landborgen, återstår hela murlängden om 427 meter.

Risinge är den sydligaste byn i Mörbylånga socken. Byn gränsar i norr mot Beteby och i öster mot Rösslösa och Bredinge i Kastlösa socken. Gärdesmuren var 2 088 meter. Idag återstår bara kortare sträckningar av muren med en sammanlagd längd om 362 meter men längs hela den västra sidan kan man fortfarande uppfatta var muren har gått.



Beteby och Risinges gärd.



Beteby. Längs den nedre landsvägen väster om gårdet återstår 362 meter av muren. Gårdet till vänster i bild.



Risinge. Trots att bara kortare sträckningar av gårdesmuren återstår i Risinge är det lätt att se var muren en gång har gått. Gårdet till vänster i bild.

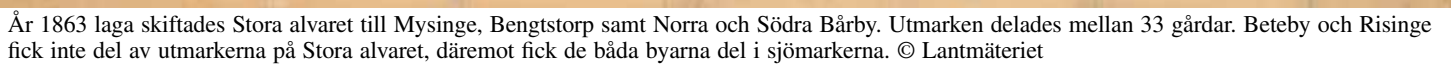


Norra Bårby. Under trädens skugga har mossan börjat växa på den gamla kalkstensmuren, mellan träden skymtar Kalmar sund. Även om bara kortare sträckor finns kvar idag av de gamla gärdesmurarna är de murar som återstår mycket värdefulla.

Sammanställning av gärdenas yta och stenmurar

<i>Byar i gärdeslag</i>	<i>Gärdets yta hektar</i>	<i>Gärdesmurar meter</i>	<i>Återstående murlängder</i>	
			<i>meter</i>	<i>procent</i>
Mörbylånga	335	4 785	36	0,7
Bengtstorp	43	708	0	0
Norra och Södra Bårby	166	2 529	825	33
Beteby	139	1 554	952	61
Risinge	110	2 088	362	17
Totalt	793	11 664	2 175	18





Bete på Stora alvaret

Stora alvaret

Ordet ”alv” är namnet på jordlagret närmast under matjorden, och troligen är det detta ord som det öländska alvar syftar på. Det äldsta skriftliga be-lägget vi känner till för alvar finns från år 1550. Då anges att Ebba Eriksdotter Vasas gård i Skarpa Alby, Sandby socken, har ”*alvarjord, ond sädes-jord, hög jord och jämn*”.

Stora alvaret som egennamn förekommer för första gången, vad som hittills är känt, i de 1600-talskartor som använts i detta projekt. Lant-mätaren har bland annat skrivit på kartan för Röss-lösa: ”*På dhenne sydan räcker Stora Allware alt intil Rijstmo Kyrkia wids pass en mjöl här ifrå belägen*”.

Herdekulturen

De öländska alvaren har framförallt använts till bete. Här strövade hästar och ungdjur mer eller mindre fritt medan byarnas fårhjordar vallades av en herde. Det var vanligt att bylaget fungerade som vallag, det innebar att byn lejde en person som skulle vakta fåren. Herdarna kunde vara både män eller kvinnor. Bymännen fick betala efter det antal djur som herden ansvarade för. Ute på alvaren byggdes kojor som herden använde som skydd mot väder och vind under dagtid. Dessa vaktarkojor användes fram till sekelskiftet 1900, några troligen ända in på 1900-talet. På Stora alvaret finns ett stort antal rester efter vaktarkojor vilka är de enda kvarvarande lämningarna efter den herdekultur som funnits på Öland.



I juni blommar ölandstok och brudbröd på Södra Bårby alvar.

Djurgårdsinrättningen

År 1569 förklarade Johan III Öland som en frikal-lad jaktpark till kungen. Under slutet av 1600-talet utvidgades anspråken till att även gälla all skog och trädväxt, ekar och bärande träd på hela ön. Det var till exempel inte tillåtet att ens bryta grenar eller bedriva lövtäkt. De ursprungligen mycket hårda straffen för förseelser mildrades med tiden men anspråken upphävdes inte förrän år 1801. Trots alla inskränkningar som djurgårdsinrättningen medförde hade bönderna rätt att hålla betesdjur i markerna.

Utmarksdelningen

Gustav IV Adolf beslutade år 1801 att den kungliga djurgårdsinrättningen på Öland skulle upphöra. Markerna skulle fördelas enligt föreskrifter i ett kungligt brev och en kommitté tillsattes för att utföra uppgiften. Ordförande i kommittén var ryttmästare Axel Adlesparre på Borgholm och Ottenby kungsgårdar samt fyra ledamöter. För varje socken undersöktes hur mycket delningsmark som fanns och för varje enskild gård tilldelades socknen fyra tunnland av utmarken. När byn hade fått sin del av utmarkerna var det upp till bymännen att bestämma om utmarken skulle vara samfälld eller fördelas mellan varje gård inom byn. Ofta nyttjade byn alvarets utmarkslotter gemensamt medan sjömarkerna skiftades mellan varje enskild gård. Utmarksdelningen för södra motet vann laga kraft år 1819.

Som ett resultat av utmarksdelningen byggdes de stenmurar som finns idag på Stora alvaret. Den första mur som byggdes lär ha varit den så kallade Mittmuren. De flesta murarna byggdes under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.

Alvarmarkerna

Inte alla byarna i Mörbylånga socknen tilldelades alvarlotter vid utmarksdelningen. Mörbylånga, Beteby och Risinge vars gården inte gränsade mot Stora alvaret, fick inte någon alvarmark, däremot fick de del i sjömarkerna.

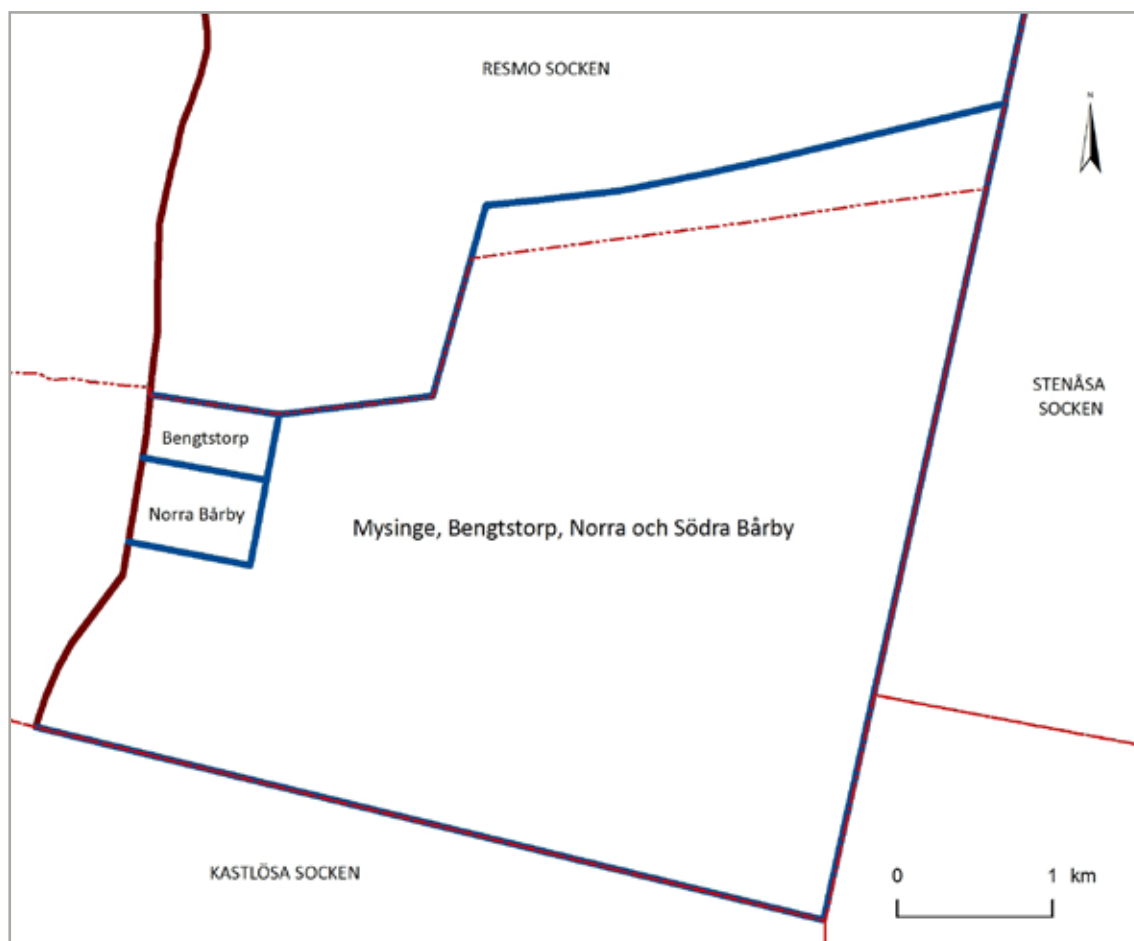
Vid utmarksdelningen avsattes ett mindre skifte till Bengtstorp och ett till Norra Bårby medan den större delen av socknens utmark var gemensam för Bengtstorp samt Norra och Södra Bårby. Även Mysinge i Resmo socken hade del i detta alvarskifte. Det stora skiftet kom att delas upp mellan 33 gårdar i de olika byarna vid laga skifte år 1863, se karta sidan 24. År 1962 lades skiftena ihop till en samfällighet.

Vissa delar av markerna anges vara sidlänta och stenbundna. Andra partier beskrivs som odugliga med kalkflisan synlig. Genom åren har flera sammanläggningar och gränsjusteringar gjorts mellan byarna inom området.

Mot

Under medeltiden var Öland i kyrkligt avseende indelat i två mot. Omkring år 1500 började moten även att användas som världsliga förvaltningsdistrikt.

Dagens kommunindelning överensstämmer med en yngre motindelning från år 1886.



Resultatet av utmarksdelningen på Stora alvaret i Mörbylånga socken.

Sammanställning av gårdar och skiften

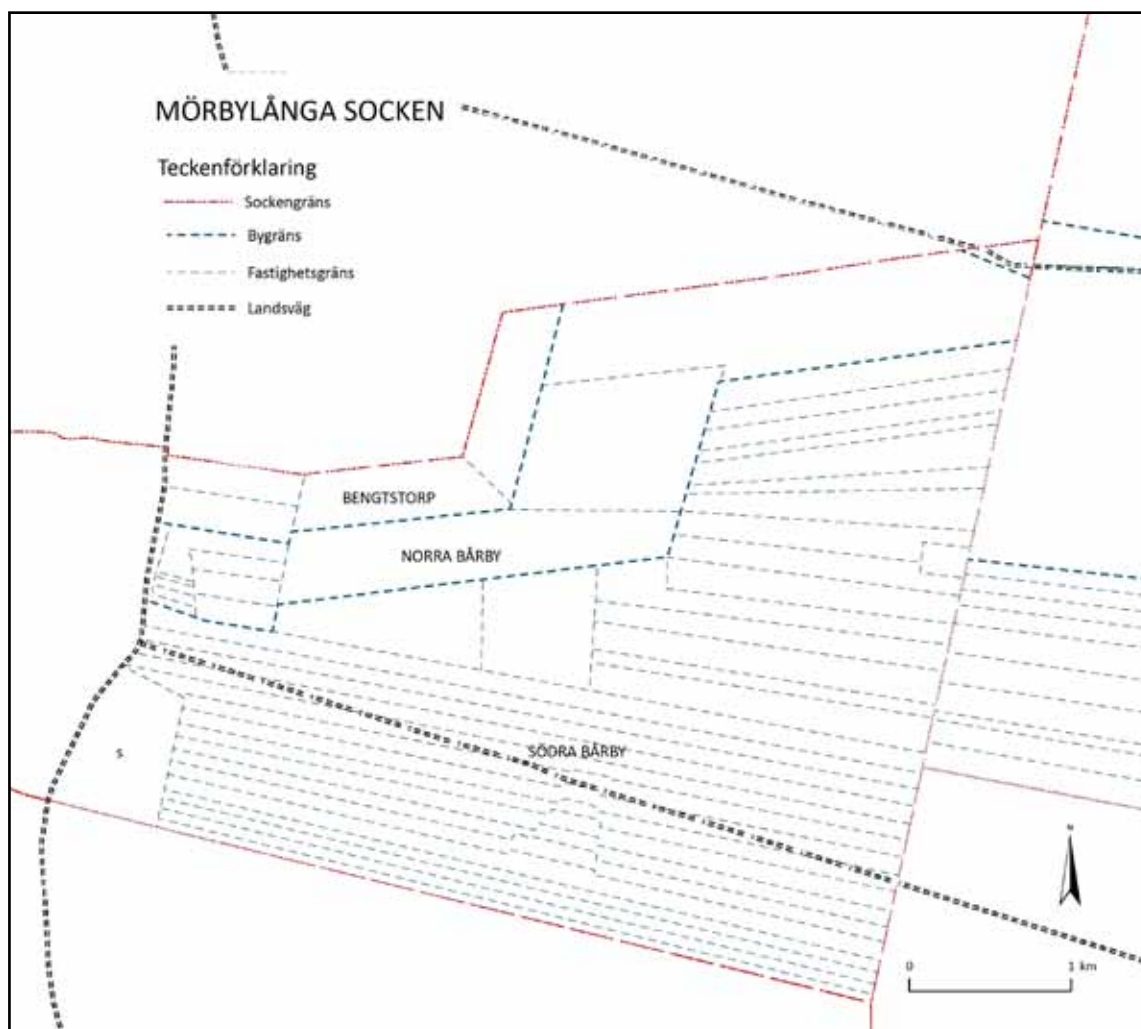
By	Antal gårdar 1500-talet	År för skifte	Skiftat/samfällt	Antal gårdar vid skiftet
Mörbylånga	18	1823	skiftat	14
Bengtstorp	1	1842, 1863	skiftat	4
Norra Bårby	-	1863	skiftat	4
Södra Bårby	10	1863	skiftat	17
Beteby	3	1824	skiftat/samfällt	6
Risinge	6	1864, 1869	skiftat	10
Totalt	38	-	-	55

Under de senare decennierna av 1900-talet nyttjades alvaren i allt mindre utsträckning för bete. Alvarens magra marker fick stå tillbaka för de mer bördiga sjömarkerna. Under 1980-talet hade Naturvårdsverket planer på att göra delar av Stora alvaret till en nationalpark. Planerna genomfördes aldrig men medförde att statlig ersättning inte betalades till lantbrukare som lät sina djur beta på Stora alvaret. Inte förrän år 1994 fick lantbrukare med djur på Stora alvaret statlig ersättning i form av den så kallade landskapsvårdsersättningen.

Länsstyrelsen i Kalmar fastställde år 2007 en ny modell för miljöersättningar för alvarmarker på Öland. Enligt modellen ska grundvillkoren för miljöersättning för betesmark vara uppfyllda. Det innebär att markerna ska betas årligen, röjas vid behov, inte gödslas eller bevattnas et cetera.



- 28 -



By- och fastighetsgränser på Stora alvaret efter 1940-talets ekonomiska karta. Häradsvägen mellan Bårby och Alby byggdes under 1890-talet.

Alvarbete i Mörbylånga socken

Bengtstorp

Vid utmarksdelningen år 1819 erhöll Bengtstorp drygt 28 hektar samt del i ett större skifte tillsammans med Mysinge, Norra och Södra Bårby av Stora alvaret. Vid laga skifte år 1863 skiftades det stora området, se sidan 24 och Bengtstorps fyra gårdar fick var sina delar. Dessa skiften ingår idag i Norra Bårby. Idag finns det två markägare till Bengtstorps alvar. Den norra delen av Bengtstorp som omfattar fem hektar, betas tillsammans med Mysinge. I den norra gränsen finns en stenmur med öppningar så att djuren kan gå mellan Mysinge och Bengtstorp, i övrigt består hägnen av el-tråd. En markägare som också är djurhållare söker miljöersättning.

Den södra delen är hägnat och betas tillsammans med Bårby och beskrivs nedan under Bårby, västra skiftet.

Bårby

Vid utmarksdelningen år 1819 erhöll Norra Bårby och Södra Bårby del i ett större skifte på Stora alvaret tillsammans med Mysinge och Bengtstorp. Vid laga skifte år 1863 skiftades det stora alvarområdet, se sidan 24. Norra Bårbys fyra gårdar och Södra Bårbys 18 gårdar fick var sina delar av alvarområdet. År 1962 bildade Södra Bårby en samfällighet av hela sitt alvarområde och stängslade in gemensamt med fårnat. Idag ingår fyra markägare i samfälligheten. Det finns två markägare till Norra Bårby. I beskrivningen nedan redovisas inte de båda byarnas alvarmarker separat utan beskrivningen bygger på de skiften som hägnats in.

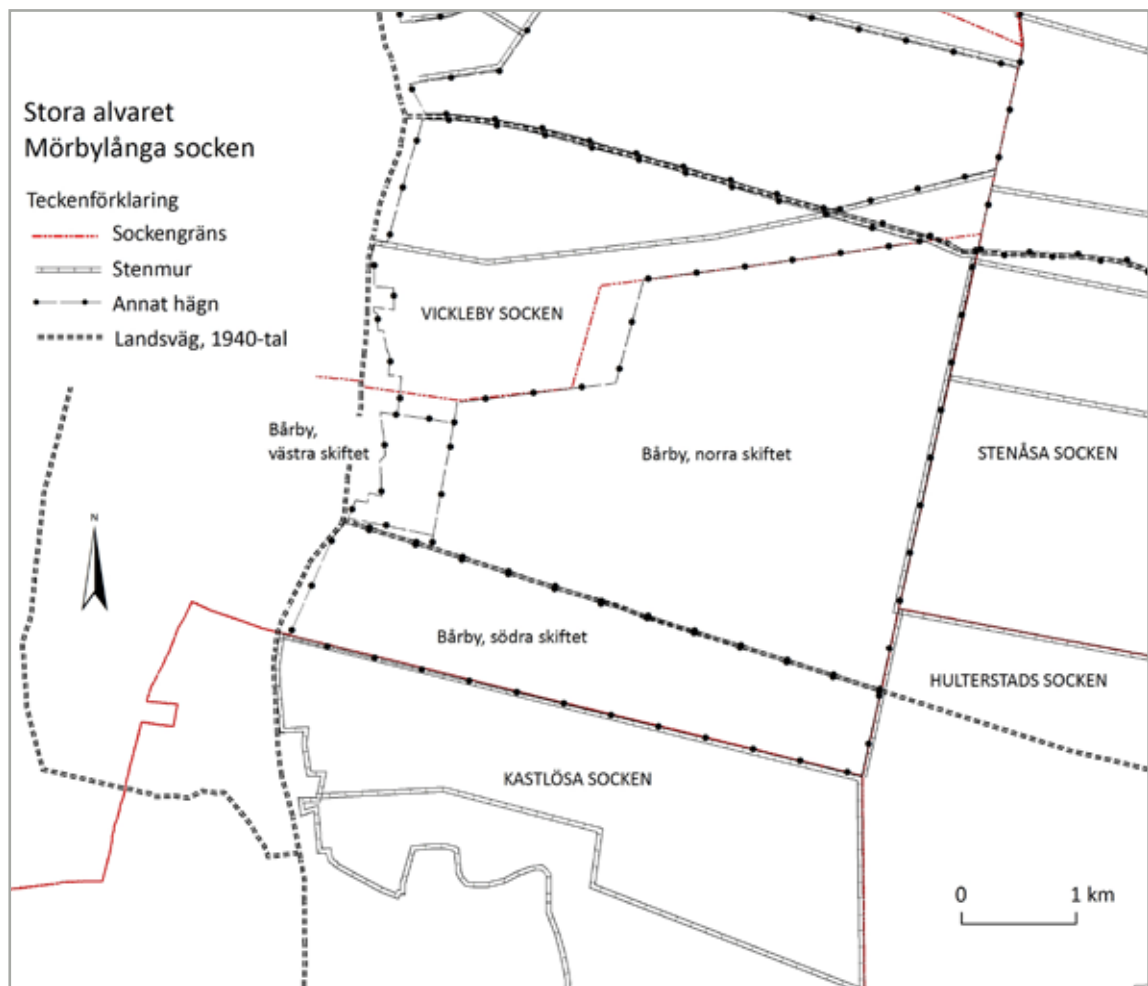
Bårby, norra skiftet

Hägnat mellan Bårby och Mysinge består av el-tråd och rester efter det fårstängsel som sattes upp här under 1960-talet. I söder, mot häradsvägen mellan Bårby och Alby, finns enbart el-tråd. I den östra gränsen finns stenmur som förstärkts med el-tråd. I väster finns vissa sträckor med stenmur men hägnat består av hjortstängsel. Djurhållaren står för alla kostnader och tillsyn av stängslen. Man går över stängslen varje vår innan djuren släpps ut och några gånger till under bestessäsongen. Skiftet betas av cirka 150 dikor med kalvar som hyrs in för varje betessäsong. Inom skiftet finns några naturliga källor som håller vatten under hela sommaren. Djurhållaren som är en av de fyra markägarna söker miljöersättning och betalar en viss procent till de övriga markägarna.

Ett litet område norr om Resmovägen har blivit avskuret av vägen mellan Resmo och Stenåsa. Eftersom området är så litet släpper djurhållaren som låter beta Mysinge och Resmo djur här.

Bårby, södra skiftet

Skiftet söder om häradsvägen består i norr av el-tråd. I den södra gränsen mot Rösslösa finns stenmur som kompletterats med el-tråd. Även längs den östra gränsen mot Hulterstad, längs Mittmuren, finns stenmur som kompletterats med el-tråd. I den västra gränsen finns enbart el-tråd. Djurhållaren står för alla kostnader och tillsyn av stängslen. Stängslen går över varje vår innan djuren släpps ut och några gånger under bestessäsongen. Skiftet betas av 60-70 ettåriga kvigor med tjur som hyrs in för varje betes-



säsong. Under torrår måste vatten köras ut till djuren eftersom det inte finns någon källa som håller vatten. Djurhållaren, som är densamme som till norra skiftet, är en av fyra markägare. Djurhållaren söker miljöersättning och betalar en viss procent till de övriga markägarna.

Bårby, västra skiftet

I den västra delen av Bårby, norr om häradsvägen, ingår även den södra delen av Bengtstorp. Alla sidor är hägnade med el-tråd men i den östra kanten finns sträckor med stenmur. Cirka 50 inlånade islandshästar betar här varje säsong. Djurhållaren står för kostnader och tillsyn av stängslen. Djurhållaren som även är markägare söker miljöersättning.



En liten del av Bårbys alvar ligger norr om häradsvägen mellan Resmo och Stenåsa. Här utgörs sockengränsen mellan Mörbylånga och Stenåsa endast av el-tråd.



Bårbys alvar söder om häradsvägen mellan Resmo och Stenåsa.

Sammanställning av betad areal, antal markägare, djurhållare och djur

By	Areal i hektar	Markägare	Djurhållare	Antal djur	
				nöt	häst
Bårby, norra skiftet	1 119	4	1	150	-
Bårby, södra skiftet	385	4	1	60-70	-
Bårby, västra skiftet	59	1	1	-	50
Totalt	1 563	-	-	210-220	50

Det totala antalet markägare och djurhållare har utelämnats då en person kan äga mark eller vara djurhållare i flera byar. Bengtstorps del av alvaret betas med Bårby, norra skiftet och Bårby, västra skiftet.



Delar av Södra Bårby alvar har stängslats in och betades tidigare av hjortar.

Kartor

Fastighetskartan, 2011

Ekonomisk karta, 1940-tal

Ortofotokarta i färg över Öland, 2011

Lantmäteristyrelsens arkiv

Avmätningar 1641, Ambjörn Larsson Ruuth

Utmarksdelningskarta 1819, 08-PUÖ-29

Enskiftes- och laga skifteskartor för respektive by

Litteratur

Axelsson, Roger / Janzon, Kaj / Rahmqvist, Sigurd. *Öland. Det medeltida Sverige 4:3*. Stockholm 1996

Dedering, Coco. *Uppföljningsprogram för världsarvet Södra Ölands odlingslandskap*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2007:13. Länsstyrelsen i Kalmar 2007

Ekstam, Urban / Forshed, Nils. *Svenska alvarmarker; historia och ekologi*. Naturvårdsverket. Stockholm 2002

Fallgren, Jan-Henrik. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e Kr*. Aun 35. Uppsala universitet. Uppsala 2006

Göransson, Sölve. *Tomt och teg på Öland: om byamål, laga läge och territoriell indelning*. Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet. Uppsala 1971

Göransson, Sölve. *Bebyggelseförflyttningar och namnkronologi på Öland*. NORNA-rapporter 26. Uppsala 1984

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Modell för miljöersättning från år 2007 för Alvarmarker på Öland*.

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Natur och kultur på Öland*. Länsstyrelsen i Kalmar län 2001

Magnusson, Ann-Charlotte. *Öländska stenmurar och något om rösen – Olika perspektiv på öländska stenmurar*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2002:06. Länsstyrelsen i Kalmar län 2002

Mörbylånga: en öländsk socken i ord och bild, i helg och söcken. Huvudredaktör Nils Torsund. Utgiven av Mörbylånga hembygdsförening 1983

Nordmark, Marie-Louise. *Ölands jordbruk i äldsta tid*. I Öland I-III. Lund 1949



Södra Ölands odlingslandskap är ett kulturarv och ett levande kulturlandskap som i många generationer utgjort grunden i ölänningarnas livsföring. För att fördjupa kunskapen om det öländska odlingslandskapet har Länsstyrelsen i Kalmar genomfört en inventering.

Murarna på Öland ser ungefär likadana ut men har olika ålder. De äldsta murarna är närmare 800 år gamla och går runt byarnas gamla åker- och ängsområden. En inventering har gjorts över hur många av dessa gamla stenmurar som fortfarande finns kvar.

Stora alvaret har varit betat i många generationer men inte förrän vid sekelskiftet 1900 började man hägna in byarnas alvarmarker. Det har därför varit av intresse att utreda hur lantbrukarna organiserar betet på Stora alvaret idag.



Länsstyrelsen
Kalmar län

www.lansstyrelsen.se/kalmar